

БІОТИЧНІ ФАКТОРИ У НАРОДНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Біотичні фактори, народні терміни

Народні знання були пов'язані, насамперед, з різноманітною господарською діяльністю людини і ґрунтувалися на спостереженнях над природою і навколишнім середовищем. Вже давні люди розуміли: вони частка Всесвіту і їх життя підкоряється діючим у ньому закономірностям. І сьогодні неважко переконатися в тому, що не тільки ряд умов навколишнього середовища, але й саме існування людської цивілізації, здебільшого, залежить від стану Всесвіту, від того, як він розвивається, які закони в ньому діють, як протікають фізичні, хімічні та біологічні процеси. На основі багаторічних спостережень склався землеробський календар, люди навчилися передбачати погоду, лікувати людей, домашніх тварин тощо. Сформовано ряд галузей народних знань: «Народна астрономія», «Народна метеорологія», «Народна математика», «Народна ботаніка», «Народна зоологія», «Народне землезнавство», «Народна екологія», «Народна медицина», «Народна педагогіка» тощо. [16,17]. Джерелом досліджень біотичних факторів у народній термінології були матеріали анкетування, літературні джерела [1–15, 18–34] та ін.

Кожна жива істота не може існувати без живого оточення і вступає у відносини з іншими організмами. Ці взаємні стосунки та впливи є необхідною умовою живлення, розмноження, захисту від ворогів, пом'якшення несприятливих умов середовища тощо. Водночас, контакти з іншими організмами можуть завдавати шкоди, наприклад, спричинити хворобу, погіршення умов існування, і навіть призвести до загибелі. Основні типи біотичних факторів навколишнього середовища можна простежити в народній термінології.

1. Хижацтво. У народній термінології хижацький спосіб життя тварин часто позначають такими назвами: *дряпіжний* [23-26]; *драпіжний* [11] – хижацький, грабіжний; *дряпіжник* [23-26] – хижак, грабіжник; *дряпіжство* [23-26] – хижацтво, грабіжництво; *мишодав* [23-26] – назва kota; *м'ясожерець* [15] – м'ясоїдна тварина; *м'ясожерний* [15] – м'ясоїдний.

Хижацький спосіб життя деяких тварин став основою для виникнення відповідних народних назв на позначення птаха – **Боривітер звичайний** (*Falco tinnunculus* L.), *мишолівка*, *мишоловка* [23-26]; *мишоловець* [18]; ссавця – **Вовк** (*Canis lupus* L.), *костожер*, *лупіжник*, *одорак*, *пітекурник* [27] – народні назви характеризують не лише хижацький спосіб живлення та поведінки вовків та інших тварин, але й етапи розвитку виробничої культури та історії людства.

Найважливішими в хронологічній послідовності серед сходинок розвитку виробничої культури вважають збиральництво, рибальство, полювання, скотарство, землеробство. Найстарішими серед цих теріонімів є назва *пітекурник* та *костожер*, які могли виникнути саме на етапі збиральництва і полювання. У них закладалася інформація про вовка як звіра, що роздирає та поїдає. Наступні етапи (скотарство, землеробство) зумовили появу нових назв – „*лупур*” [12]; *луп*, *лупич*, *лупіжник* [27], які походять від *луп* „грабунок, здобич із грабунку”; *лупити* „пожадливо їсти, обдирати”, *лупир* „шкуродер”; *луп'яр* „живодер” та *драбіжник* „розбишака”, адекватних одній з найважливіших проблем скотарів того часу. Сучасна назва **вовк**, очевидно, відбиває характерні особливості хижака як страшної істоти, відлюдника, грабіжника, хижака, що роздирає. Теріонім *бирюк* [28–31] на позначення вовка, зумовлений значенням слова *бирюк* „відлюдник, вовк”.

2. Паразитизм характеризується вузькою спеціалізацією видів. Живитель забезпечує паразитові їжу, мікроклімат, захист, умови для розмноження тощо. Чим краще адаптований паразит до господаря, тим довше існує цей вид. На позначення паразитичних форм взаємовідносин існує чи не найбільше народних назв, зокрема: *блохар*, *блохавий*, *блохастий*, *блохивий*, *блохливий*, *блошачий*, *блошивий* [11] – той, хто має багато бліх; *блоховодниця* [23-26] – собака або кіт, які мають на собі

багато бліх; *блшити* [11] – заносити блохи; *валезж* [28-31 або *виздих* [23-26] – падіж тварин (епізootія); *джермала, джермари, джермело* [23-26] – щипчики, якими чабани вищипують паразитичних черв'яків у овець; *джермелити* [23-26] – очищати рану тварин від черв'яків джермелом; *залозниця* [22] – паразити в протоках залоз шкіри у кролів; *заноготниця, ногтовидиця* [8] – нігтьоїд; *зуда, зудиха* [8] – короста, сверблячка; *коловатиця, коловатень, коловатниця* [15, 23-26] – овеча вертячка (хвороба овець спричинена **Мозковим ців'яком** (*Multiceps multiceps*)); *крупка (прищі, вугри)* [22] – цистицеркоз; *кручани (вертячка, крутячка, вертиглав)* [22] – ехінококоз; *кручак* [23-26] – хворий баран (з черв'яком в голові); *лентовикь* [8] – глисти; *летячка* [8] – вітряна віспа; *малярник* [12] – хворий на малярію; *метелиця, мотилиця* [23-26] – хвороба: овеча вертячка; *моклиця* [23-26] – роздавлене яйце воші; *мотилиця (митилиця)* [22] – фасціольоз; *рибаки (вівсюки)* [22] – аскариди; *тетка, тетюха, титуха* [14] – малярія; *теребухи* [14] – незрілі, виснажені черв'яками плоди, що падають.

Паразитичний спосіб життя став основою для виникнення відповідних народних назв на позначення тварин. Наприклад, **Вошу головну** (*Pediculus humanus capitis* De Geer) називають *кускою* [10]. Народна назва походить від дієслова *кусати* і мотивована паразитичним способом життя воші. Воша прокусує шкіру господаря і висмоктує його кров. Для запобігання утворенню згустків крові, із слинних залоз комахи у ранку виділяються антикоагулянти. Слина паразита спричинює до нестерпного свербіжу. Лексема *куска* вживається у значенні „все, що кусається, гризе”. *Кусками та кусійками* називають різних паразитів, гризунів, наприклад, мишей, змій, тощо.

3. **Коменсалізм** характеризує (корисно-нейтральні зв'язки між двома видами. Такі відносини у народній термінології позначають термінами: *з'їдища* [11] – місце, де лежать залишки худоби, жертвої звірами, *мерша* [33] – падло, *партал, парталь* [13] – рештки вівці, з'їденої вовками. Коменсальний спосіб життя деяких тварин став основою для виникнення відповідних народних назв на позначення цих тварин. Наприклад, **Копра місячного** (*Copris lunaris* L.) називають *калюком* [34]. Ентономізм походить від слова *кал* і зумовлений тим, що дорослі жуки та їх личинки живляться калом тварин. У лісостеповій зоні України жуки з квітня по жовтень риють у ґрунті печерки, заповнюють їх кульками з гною, в які відкладають по одному яйцю. Личинки живляться і живуть у середині грушоподібних кульок, а батьки охороняють своїх нащадків до вилуплення молодих жуків. Назва *копр* походить від *копрій* „кал, гній, гноїще”.

4. **Мутуалізм або симбіоз** – поняття, яким позначають взаємовигідні відносини між видами. Симбіотичний спосіб життя деяких тварин став основою для виникнення народних назв на позначення деяких птахів. **Коноплянку** (*Acanthis cannabina* L.), **Костогриза**, або **Костолуза звичайного** (*Coccothraustes coccothraustes* L.) називають *розсадниками* [14]. Орнітоніми є похідним утворенням від *розсадити* і зумовлений тим, що ці птахи, живляться насінням та одночасно розсівають його, сприяючи поширенню рослин. Народні назви *оріхар, оріхарь, оріхарка, орішар, орішарка* [1]; *кедруша, лускоріх, оріхар* [18]; *орішанка* [27]; *лускогоріх* [32] на позначення **Горіхівки** (*Nucifraga caryocatactes* L.) характеризують трофічні зв'язки птахів і рослин і мотивовані характером живлення птаха в холодну пору року. Основною їжею горіхівки взимку є насіння кедр, ялини, бука, горішки ліщини. Вона робить запаси горішків на землі під мохом, лишайниками, каменями і не завжди знаходить їх, а вони проростають навесні, започатковуючи нові лісонасадження. Прикладом взаємовигідних відносин видів є живлення деяких птахів омелою, що сприяє поширенню цієї рослини. Так, орнітоніми *омелушка, омелянка* [13]; *ямелюх* [18]; *омелгушка* [32] на позначення **Омелюха** (*Bombycilla garrulus* L.), та назви *дрізд-омельник, мелюх* [13] на позначення **Дрозда-омелюха** (*Turdus viscivorus* L.) походять від лексеми *омела* і мотивовані тим, що птах взимку поїдає ягоди зеленої омели. Насіння омели з екскрементами прилипає до тріщин у корі дерев і проростає там знову. Отже, омелюхи та дрозди-омелюхи сприяють розповсюдженню омели. Омелюхи значною мірою поїдають ягоди не лише омели, але й горобини, калини, глоду, крушини, шипшини, ялівця та ін. і сприяють поширенню їх насіння, віддячуючи цим деревам та лісу, “послуга” за “послугу”.

5. **Конкурентні** взаємовідносини між організмами зі схожими екологічними вимогами до живлення, сховищ, житла тощо широко відображені в народній термінології. Наприклад, *понапакуватися* [13] – гнівно понадиматися (про півнів), *тирва, тирво* [14] – токування, місце, де глухарі токують. Теріоніми *тарпан, дикий кінь* [14] (*Equus gmelini* Ant.) – терміни запозичені з киргизької мови, де лексема *тарпан* має значення „дикий кінь” і споріднена із казахським „*тарпан*”, „норовистий кінь” та *тарти* – „бити передніми ногами”. Саме такі риси поведінки притаманні тарпанам. У свій час дикі коні паслися у степу табунами по 10-15 голів. Самці завжди жорстоко

конкурували за самок. Вожак охороняв косяк і вступав у жорстокі бійки з іншими жеребцями, які намагалися відбити кобил. Дикі самці успішно конкурували із своїми одомашненими родичами і легко відбивали кобил у домашніх жеребців.

У назвах деяких птахів відображена міжвидова конкуренція. Так, **Сорокопуда-жулана** (*Lanius collurio* L.) називають *сорокачем*, *сорокопуттом вертитереном* [29-31]. І.В. Марисова [18] вказує, що орнітонім *сорокопуд* дослівно перекладається як «той, що ганяє сорок» (слово утворене з „сорока” і „пудити” – гнати, лякати). Порівняйте такі народні назви птаха: *сорокогін*, *сорокогон* [14], *страхонуд* [18]. Орнітонім *сорокогін* має прозору етимологію і складається із *сорока* та *гнати*, а назва *жулан*, очевидно, пов’язана з *жулик* „учень злодія”, *жуль* „злодій, шахрай” і характеризує хижацький спосіб життя птаха.

Конкурентні взаємовідносини можна спостерігати всередині кожного виду, наприклад у риб. **Скумбрія** (*Scomber scombrus* L.) має назву *баламут* [9], яка зумовлена тим, що, повертаючись із нересту з Мармурового до Чорного моря, скумбрія тримається верхніх шарів води. Масові зграї риби, конкуруючи за місце у зграї та їжу, створюють характерний шум і добре помітні спостерігачам за плескотом і потемнінням води. Багата здобич приваблює у ці місця рибоїдних хижаків – дельфінів, тунців, чайок, які „баламутять” воду.

Висновки

1. Задовго до виникнення екології як науки, з’явилися народні назви, терміни та поняття на позначення деяких біотичних факторів навколишнього середовища. Вони неоднозначні, полісемні, проте інколи досить влучно характеризують різні типи взаємовідносин живих організмів.

2. У статті розглянуто близько 70 народних назв тварин, які в основних рисах характеризують біотичні чинники.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхратський І. Знадоби для пізнання угорськоруских говорів / Верхратський І. // Записки наукового товариства імені Шевченка; [вих. у Львові що два місяці під ред. Михайла Грушевського].– Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1902.–Т. XLV.– С.29-280
2. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї и замїтка о волоськімъ-павуку / Верхратський І.–Львівъ: Въ печатні М.Ф.Поремби, Т.1.– 1864.– 18 с.
3. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / Верхратський І.: [членъ товариства „Просвіта”].–Львівъ: Зъ друкарні Ставропигийського Інституту, Т.2.– 1869.– 40 с. – (Въ додатку: декотрі повірки, забобони и пр.)
4. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / Верхратський І.: [членъ „Просвіти” и „Физиографичнєго товариства” въ Кракові].–Львівъ: Зъ друкарні Ставропигийського Інституту, Т.3.– 1869.– 23 с.
5. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / Верхратський І.: [членъ „Просвіти” и „Физиографичнєго товариства” въ Кракові].–Львівъ: Зъ друкарні Ставропигийського Інституту, Т.4.– 1872.– 23 с.
6. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / Верхратський І. [членъ „Просвіти” и „Физиографичнєго товариства” въ Кракові].–Львівъ: Зъ друкарні Ставропигийського Інституту, Т.5.– 1872.– 40 с.
7. Верхратський І. Початки до уложення номенклятури и терминології природописної, народнєї / Верхратський І.–Львівъ: З печатні Товариства имени Шевченка, Т.6.– 1879.– 24 с.
8. Высоцкій Н.О. Очерки нашей народной медицины / Высоцкій Н.О. – Москва: 1911.–168 с.
9. Енциклопедія українознавства: перевидання в Україні: в 12 т. / гол. ред. Володимир Кубійович.– Львів: Т.1.–1993.– 399 с.
10. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О.С.Мельничук (голов.ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982.– Т.1: А-Г / укл.– Р.В.Болдирев та ін. – 1982 – 631 с. – (Словники України)
11. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О.С.Мельничук (голов.ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.2: Д-Копці / [укл.: Р.В.Болдирев та ін.]. – 1985. – 570 с. – (Словники України)

12. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О.С.Мельничук (голов.ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982. – Т.3: Кора-М / [укл.: Р.В.Болдирев та ін.]. – 1989. – 549 с. – (Словники України)
13. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О.С.Мельничук (голов.ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982.–Т.4: Н-П / [укл.: Р.В.Болдирев та ін.: ред. тому: В.Т.Коломієць, В.Г.Скляренко]. – 2003. – 656 с. – (Словники України)
14. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / [ред-кол.: О.С.Мельничук (голов.ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982.–Т.5: Р-Т / [укл.: Р.В.Болдирев та ін.]. – 2006. – 703 с. – (Словники України)
15. Желеховський Е. Малоруско-німецький словарь / Желеховський Е., Недільський С.– Львів: НТШ, 1886.– Т. 1-2
16. Куйбіда В.В. Народна природнича термінологія / Куйбіда В.В. // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди: науково-теоретичний збірник / Мін-во осв. і науки Укр.; [ред. кол. Коцур В.П. та ін.] Спец. вип.:№4. – 2003. – С.114–127.
17. Куйбіда В.В. Народні назви комах / Куйбіда В.В. // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди: наук.-теорет. зб. – 2008. – 340с.– С. 216-220.– (Спец. вип.)
18. Марисова І.В. Світ пернатих Чернігівщини у назвах: короткий етимологічний словник-довідник для студентів природничо-географічного факультету / Марисова І.В., Бойко В.М.– Ніжин, 1998.– 28 с.
19. Никончук Н.В. Полесские названия птиц / Никончук Н.В. // Лексика Полесья: материалы для полесского диалектного словаря. – М.: Наука, 1968. – С.439-472
20. Паночіні С. І. Безхребетні тварини (крім комах) / Паночіні С. І. // Словник зоологічної номенклатури (1927-1928/ .–К.: Наукова думка, 2005.– С. 115-186
21. Птахи України під охороною Бернської конвенції / під. заг. редакцією Г.Г. Гаврися. – К., 2003. – 394 с.
22. Рудик С. Мова українських тваринників / Станіслав Рудик.– К.: Академія наук вищої школи України, 2003.– 108 с.
23. Словарь української мови / Б.Грінченко.– К.: Т.1.–1907.– 494 с.
24. Словарь української мови / Б.Грінченко.– К.: Т.2.–1908.–573 с.
25. Словарь української мови / Б.Грінченко.– К.: Т.3.–1909.–506 с.
26. Словарь української мови / Б.Грінченко.– К.: Т.4.–1909.– 547 с.
27. Турянин І. І. Народні назви тварин / Турянин І. І. // Зелені Карпати. – 1996. – №1–2. – С. 64–68.
28. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. в 4-х Т. / Фасмер М.; пер с нем. и доп. О.Н.Трубачева; под ред. и с предисл. Б.А.Ларина. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986. –Т.1: (А-Д).–1986.–573 [3] с.
29. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. в 4-х Т. / Фасмер М.; пер с нем. и доп. О.Н.Трубачева; под ред. и с предисл. Б.А.Ларина. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986. –Т.2: (Е-Муж).–1986.– 671 [1] с.
30. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. в 4-х Т. / Фасмер М.; пер с нем. и доп. О.Н.Трубачева; под ред. и с предисл. Б.А.Ларина. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986. –Т.3: (Муза-Сят).–1987.– 830 [2] с.
31. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. в 4-х Т. / Фасмер М.; пер с нем. и доп. О.Н.Трубачева; под ред. и с предисл. Б.А.Ларина. – 2-е изд., стер. – М.: Прогресс, 1986. –Т.4: (Т-Ящур).–1987.– 860 [4] с.
32. Шарлемань М., Татарко К. Словник зоологічної номенклатури. Назви хребетних тварин: (проект) // Словник зоологічної номенклатури (1927-1928).–К.: [факсим. відтворення вид.1927-1928 pp.], 2005.–Ч.2.– С. 1-67.– (сер. Словники України)
33. Шухевич В. Гуцульщина / Шухевич В.– Львів: НТШ, 1899-1901.– Т. IV-V
34. Щоголів І. Комахи // Словник зоологічної номенклатури (1927-1928): [факсим. відтворення вид. 1927-1928 pp.] .–К.: Наукова думка, 2005.– [Ч.3] С. 1-114 (Словники України)

Лопатинская В. В.

БИОТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В НАРОДНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

В статье рассмотрены народные экологические термины. Задолго до появления экологии, как науки, появились народные названия, термины и понятия, которыми обозначены некоторые биотические факторы окружающей среды. Они неоднозначные и полисемантические, однако, иногда передают точную характеристику различных типов взаимоотношений живых организмов. В статье рассмотрено около 70 народных названий, которые в основных чертах характеризуют биотические факторы.

Lopatinska V. V.

BIOTIC FACTORS IN FOLK TERMINOLOGY

This article deals with the ecological terms. Long before appearance of ecology as science appeared folk names, terms and notions for identifying some biotic factors. They are polysemic and sometimes characterise very well different relations between living organisms. The number of folk names, terms, notions of ecological character collected during the research amounts to two thousand six hundred forty eight (2648), from which nearly 70 are biotic factors.

Надійшла 10.12.2010 р.

УДК 504: 001.4

В. В. Куйбіда

Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди,
вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький,
08400 – 409, Україна

АБІОТИЧНІ ФАКТОРИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА У НАРОДНІЙ ЕКОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Абіотичні фактори, народні терміни

Кожна з існуючих сьогодні наук має свою термінологію та поняття. Об'єкти природи, події або явища, перш ніж стати науковим фактом, повинні бути встановлені, охарактеризовані та зафіксовані за допомогою певного інструментарію науки, з використанням наукової або народної термінології. Термінологічний апарат природничих наук формувався впродовж тривалого часу, він, як і сама наука, має свою еволюцію. Спеціальну емпіричну і теоретичну мову вважають однією з основних ознак кожної науки. Сьогодні спеціальні дослідження народних термінів, які комплексно характеризують абіотичні фактори навколишнього середовища, практично відсутні, лише праці окремих авторів близькі до висвітлення цієї проблеми [17,18,19], інші – є джерелом народних назв [1-16, 20-34].

Народні терміни з різною повнотою і точністю відображають окремі властивості, або частини навколишнього середовища, які впливають на організми і позначаються як екологічні чинники, або фактори. Фактори середовища досить різноманітні. Вони мають різну природу і